

Ο κομμουνισμός ως θεωρητική υπόθεση, ιστορική εμπειρία και κοινωνική προοπτική

γράφει ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ*

Στο άρθρο εξετάζονται οι ιδέες του Μαρξ για τον κομμουνισμό σε συνάρτηση με την ανάλυση των βασικών αντιφάσεων της ΕΣΣΔ, ως πλέον αντιπροσωπευτικής περίπτωσης των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων. Υπό το φως της εμπειρίας της σοβιετικής κοινωνίας διατυπώνονται ορισμένες μεθοδολογικού χαρακτήρα επισημάνσεις αναφορικά με τους περιορισμούς της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας και του κομμουνισμού, καθώς και αναφορικά με την κατανόηση του τελευταίου ως κοινωνικής προοπτικής.

Εισαγωγή

Η εμπειρία των πρώτων σοσιαλιστικών κοινωνιών, παρά το γεγονός της τελικής ήττας τους, αποτελεί πολύτιμη ιστορική παρακαταθήκη των λαών, διότι αφενός επιβεβαίωσε τη δυνατότητα των εργαζομένων να ανατρέψουν την εξουσία του κεφαλαίου, αφετέρου ανέδειξε τις αντικειμενικές αντιφάσεις και δυσκολίες του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Πλέον ανεπτυγμένη εκδοχή και πρότυπο των κοινωνιών αυτών αποτε-

λεί αναμφιβόλως η ΕΣΣΔ. Στην ιστορική εξέλιξη πρωτίστως αυτής της χώρας η ανθρωπότητα ανίχνευσε το εφικτό και τα όρια της κομμουνιστικής χειραφέτησης της εργασίας εντός των συνθηκών του 20ού αιώνα. Οι κοινωνικές αλλαγές στην ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, όσον αφορά τη στρατηγική και το περιεχόμενό τους, ήταν θεμελιωμένες στον κλασικό μαρξισμό. Η ανάπτυξη αυτών των χωρών αποτέλεσε εκτενές πεδίο εφαρμογής της μαρξιστικής θεωρίας και συνάμα κατέστησε εμφανείς ορισμένους αναπόδραστους ιστορικούς περιορισμούς της. Δεδομένων των παραπάνω η θεωρητική αναφορά στον κομμουνισμό ως μια εφικτή εναλλακτική προοπτική κοινωνικής εξέλιξης θα πρέπει να

* *Επίκουρος καθηγητής στο ΠΤΔΕ του ΑΠΘ*

συνάπτεται με τη μελέτη της ιστορικής εμπειρίας των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων και την κατανόηση των νομοτελών αντιφάσεών τους, σε συνάρτηση με την επανεξέταση της μαρξιστικής θεωρίας του κομμουνισμού.

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρηθεί η ανάδειξη ορισμένων πτυχών ενός τέτοιου εγχειρήματος, οι οποίες κρίνονται κομβικής σημασίας για τη βαθύτερη κατανόηση του περιεχομένου της κομμουνιστικής προοπτικής.

Η αντίληψη του Μαρξ για τον κομμουνισμό

Οι αναφορές του Μαρξ (Marx) στον κομμουνισμό είχαν το χαρακτήρα της θεωρητικής υπόθεσης, βασισμένης σε συγκεκριμένες τάσεις εξέλιξης της εργασίας που μπορούσε να διακρίνει στην εποχή του. Ο Μαρξ, ως γνωστόν, συνέδεε τη δυνατότητα οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας με την εντός της κεφαλαιοκρατίας εμφάνιση της εκμηχανισμένης παραγωγής, η οποία καθιστά τον συνεργατικό χαρακτήρα της εργασίας τεχνική αναγκαιότητα (Μαρξ, 1978α: 401). Βασική διαπίστωσή του ήταν ότι με την εκμηχάνιση της παραγωγής το παραγόμενο προϊόν δεν προκύπτει πλέον ως αποτέλεσμα της δραστηριότητας μεμονωμένων εργαζομένων, δεν εξαρτάται από τις φυσικές δυνάμεις τους, αλλά καθορίζεται από τα χρησιμοποιούμενα τεχνικά μέσα (Μαρξ, 1990, 538). Η δε σχεδίαση, εξέλιξη και διαχείριση των μέσων αυτών είναι συνυφασμένες με τη συστηματική και εκτενή ανάπτυξη και εφαρμογή της επιστήμης, μιας δραστηριότητας κατεξοχήν κοινωνικής η οποία στηρίζεται στα συλλογικά πνευματικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας (Μαρξ, 1978β: 135).

Οι απόψεις αυτές του Μαρξ τον οδήγησαν στο συμπέρασμα (από κοινού σαφώς με την αναγνώριση των επαναστατικών δυνατοτήτων της βιομηχανικής εργατικής τάξης) περί του εφικτού της επαναστατικής κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής υπό τη μορφή

της κρατικοποίησής τους. Κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν, κατά τη γνώμη του, την κατάργηση των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων, στη θέση των οποίων θα αναπτυσσόταν ο σχεδιασμένος κοινωνικός καταμερισμός των παραγωγικών δυνάμεων και του προοριζόμενου για ατομική κατανάλωση προϊόντος (Μαρξ, 1978β: 357).

Βέβαια, ο Μαρξ με μεγάλη οξυδέρκεια θα υποθέσει ότι οι κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής αρχικά δεν μπορούν παρά να εγκαθιδρυθούν και να υφίσταται για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα πάνω σε υλική βάση που έχει κληρονομηθεί από το παρελθόν. Ως εκ τούτου, θα υπάρξει μια πρώτη φάση ανάπτυξης του κομμουνισμού, στην οποία θα διατηρούνται οι αντιθέσεις μεταξύ πόλης και χωριού, φυσικής και διανοητικής εργασίας, καθώς και οι διαφορές στις ποσότητες ζωντανής εργασίας που κάθε εργαζόμενος θα προσφέρει στην κοινωνία. Κατά αντιστοιχία προς την προσφορά διαφορετικής ποσότητας εργασίας διαφορετικές θα είναι και οι αμοιβές των εργαζομένων.

Της πρώτης φάσης θα ακολουθήσει μια δεύτερη στην οποία η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και τις αντιθέσεις που τον διακρίνουν θα έχει εξαφανιστεί, η ίδια η εργασία θα αποτελεί «πρώτη ανάγκη της ζωής», ενώ η παραγωγή αγαθών με όρους αφθονίας θα επιτρέπει την κατανομή τους βάσει των αναγκών του καθενός (Μαρξ, 1994: 23).

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ο Μαρξ, ενώ αναγνώριζε ότι στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας θα διατηρηθεί ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας και η αντίθεση μεταξύ φυσικής και διανοητικής εργασίας, θεωρούσε δεδομένο ότι ήδη τότε θα καταργηθούν οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις, μιας και όπως πίστευε η κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής θα καταστήσει όλες τις ατομικές εργασίες στην αμεσότητά τους οργανικό μέρος της κοινωνικής εργασίας (Μαρξ, 1994: 21).

Επιπροσθέτως, φρονούσε ότι η πρόσβαση των εργαζομένων στα μέσα κα-

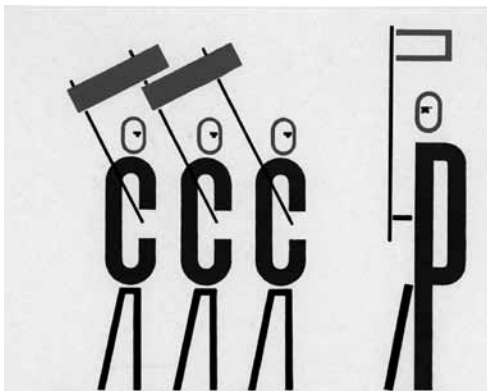
τανάλωσης θα έχει το χαρακτήρα όχι της εμπορευματικής ανταλλαγής, αλλά της απλής ιδιοποίησης αγαθών βάσει αποδείξεων που θα λαμβάνει ο καθένας για την εργασία που πρόσφερε, μετρημένη σε μονάδες εργάσιμου χρόνου:

«Ο ατομικός εργάσιμος χρόνος του μεμονωμένου παραγωγού είναι το τμήμα της κοινωνικής εργάσιμης μέρας που πρόσφερε ο ίδιος, είναι το μερτικό του σ' αυτή. Πάρνει απ' την κοινωνία μια απόδειξη ότι πρόσφερε τόση εργασία (ύστερα από αφαίρεση της εργασίας του για τα κοινά αποθέματα) και μ' αυτή την απόδειξη παίρνει από την κοινωνική παρακαταθήκη μέσωσν κατανάλωσης τόσα, όσα αντιστοιχούν στη δουλειά του που έδωσε. Την ίδια ποσότητα εργασίας, που έδωσε στην κοινωνία με μια μορφή, την παίρνει πίσω με άλλη μορφή».

(Μαρξ, 1994: 21-22)

Τον Μαρξ απασχόλησε επίσης η μορφή που θα πάρει η κρατική εξουσία μετά τη νίκη της προλεταριακής επανάστασης. Κομβικό σημείο των απόψεών του ήταν ότι το κράτος δεν θα καταργηθεί αμέσως, αλλά θα μετασχηματιστεί σε ιδιότυπη εξουσία της εργατικής τάξης, σε δικτατορία του προλεταριάτου (Μαρξ, 1994: 34). Το κράτος ως εξουσία του προλεταριάτου επρόκειτο να επιτελέσει το κρίσιμο έργο της κρατικοποίησης των μέσων παραγωγής και τσιουτοτρόπως της συνένωσής τους στα χέρια της κοινωνίας.

Ως πρότυπο του κράτους της δικτατορίας του προλεταριάτου ο Μαρξ εξέλαβε την Κομμούνα του Παρισιού, εκτιμώντας ιδιαίτερα ορισμένα χαρακτηριστικά της, όπως ήταν η οργανωτική συγκρότησή της με τη μορφή του διαρκώς εργαζόμενου νομοθετικού και εκτελεστικού σώματος, θεμελιωμένου στην αρχή της αιρετότητας και ανακλητότητας όλων των αξιωματούχων, η κατάργηση των προνομίων των δημόσιων υπαλλήλων με την καταβολή σε αυτούς αμοιβών αντίστοιχων αυτών των εργατών, η αντικατάσταση του τακτικού στρατού με τμήματα οπλισμένου λαού –την εθνοφρουρά–, ο διαχωρισμός της Εκκλησίας από το κράτος κ.ά.

Στην περίπτωση της Κομμούνας του Παρισιού ο Μαρξ είδε μια μορφή κράτους απαλλαγμένου από γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά, δεδομένου ότι κάθε δημόσιος υπάλληλος θα ήταν λίγο-πολύ άμεσα αντικαταστάσιμος από τον μέσο εργαζόμενο, ενώ θα εξέλειπαν οποιοδήποτε αυτόνομοι από το λαό μηχανισμοί ένοπλης βίας. Θα ήταν ένα κράτος σε πορεία μαρσαμού.

Βέβαια, τα συμπεράσματά του αυτά βασίζονταν σε ένα εξαιρετικά εφήμερο επαναστατικό εγχείρημα, το οποίο πραγματοποιήθηκε σε μια χώρα στην οποία δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η βιομηχανική επανάσταση και εκμχάνιση της παραγωγής και το ίδιο δεν είχε επεκταθεί στην αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας, στη δημιουργία και διεύθυνση μιας νέας, σοσιαλιστικής οικονομίας.

Συνεπώς, στην περίπτωση της Κομμούνας του Παρισιού η επαναστατική κρατική εξουσία δεν είχε αντιμετωπίσει και διεκπεραιώσει όλα εκείνα τα ζητήματα (της παρατεταμένης καταστολής των εσωτερικών και εξωτερικών αντεπαναστατικών δυνάμεων, της οργάνωσης, διεύθυνσης και σχεδιασμένης ανάπτυξης των κοινωνικοποιημένων μέσωσν παραγωγής) που θα ανέκυπταν στην περίπτωση εμπάθυνσης και ολοκλήρωσης του επαναστατικού εγχειρήματος.

Οι ιδέες του μαρξισμού επηρέασαν αποφασιστικά τις σοσιαλιστικές επαναστάσεις του 20ού αιώνα. Με την εγκαθίδρυση όμως των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων προέκυψε μια νέα πραγμα-

τικότητα, η οποία διαφοροποιούνταν σημαντικά από τις επιστημονικές του Μαρξ (σαφώς και του Ένγκελς [Engels]) για τον κομμουνισμό. Τελικά, οι πρώτες απόπειρες κομμουνιστικής αλλαγής της κοινωνίας αποκάλυψαν ένα πολύ πιο σύνθετο και αντιφατικό χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας, εν συγκρίσει με ό,τι μπορούσαν να υποθέσουν στην εποχή τους οι θεμελιωτές της μαρξιστικής θεωρίας.

Το σοβιετικό καθεστώς και οι αντιφάσεις του

Η Οκτωβριανή Επανάσταση καθώς και οι άλλες σοσιαλιστικές επαναστάσεις του 20ού αιώνα ξέσπασαν όχι στις πλέον ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες, αλλά στους ασθενείς κρίκους του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Επρόκειτο για χώρες όπου αφενός η συσώρευση αντιθέσεων τις ώθησε στην αναζήτηση προοπτικών κοινωνικής ανάπτυξης πέραν του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αφετέρου εξαιτίας της ανεπάρκειας υλικών και ευρύτερα πολιτισμικών προϋποθέσεων οι νέες σοσιαλιστικές σχέσεις ήταν εξαιρετικά δύσκολο, όχι όμως εντελώς αδύνατο, να αναπτυχθούν.

Ο Βαζιούλιν (Vazjulín) αποκαλεί τα πρώτα σοσιαλιστικά καθεστώτα «πρώιμο σοσιαλισμό» (Βαζιούλιν, 2004: 28), εννοώντας ότι αποτελούν την ιστορικά πρωταρχική εμφάνιση του σοσιαλισμού/κομμουνισμού και συνεπώς την εμφάνισή του εντός υλικών συνθηκών, οι οποίες ήταν ως ένα βαθμό επαρκείς για το ξέσπασμα της επανάστασης και την έναρξη οικοδόμησης της νέας κοινωνίας, πλην όμως εξαιρετικά αναντίστοιχες του χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που επρόκειτο να οικοδομηθούν.

Εστιάζοντας την προσοχή στην πλέον αντιπροσωπευτική περίπτωση της ΕΣΣΔ, θα λέγαμε ότι θεμελιώδες γνώρισμα του σοσιαλιστικού εγχειρήματος στη Ρωσία ήταν ότι έλαβε χώρα σε συνθήκες περιρισμένης έως υποτυπώδους ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και των

αντίστοιχων προς αυτές μέσω παραγωγής (της μεγάλης βιομηχανίας) και συνάμα κυριαρχίας μέσω παραγωγής και τύπων εργαζομένου χαρακτηριστικών για τις προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, με ευρύτατη την παρουσία προκεφαλαιοκρατικών-φεουδαρχικών και εν μέρει προταξικών κοινωνικών σχέσεων, καθώς και αντίστοιχων μορφών συνείδησης.

Στην ΕΣΣΔ μετά από μεγάλες και επώδυνες προσπάθειες οι υλικές συνθήκες ανάπτυξής της ανήλθαν στη βαθμίδα της εκμηχανισμένης παραγωγής, της μεγάλης βιομηχανίας. Την ίδια στιγμή, αυτή η υλική βάση ήταν αναντίστοιχη του κομμουνισμού, απείχε δηλαδή σημαντικά από το κατεξοχήν ώριμο επίπεδο του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, που δεν είναι άλλο από την πλήρως αυτοματοποιημένη παραγωγή, από την παραγωγή αυτομάτων διαμέσου αυτομάτων.

Συνέπεια αυτής της αναντιστοιχίας των κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής προς την υλική βάση τους ήταν το γεγονός ότι η κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής είχε σε σημαντικό βαθμό (όχι όμως απολύτως) τυπικό χαρακτήρα, η ύπαρξή της είχε τη μορφή της κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, της συνένωσης διαμέσου του σοσιαλιστικού κράτους (διά του οργανωτικού, αλλά και κατασταλακτικού ρόλου του) των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας.

Η αντίφαση μεταξύ των εγκαθιδρυμένων σοσιαλιστικών/κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής και της ανεπαρκούς ωρίμανσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής συνιστούσε τη βασική αντίφαση του σοβιετικού καθεστώτος (Βαζιούλιν, 2004: 400).

Δέον να τονιστεί ότι η εν λόγω αντίφαση διαπερνούσε όλες τις πλευρές της σοβιετικής κοινωνίας. Το επίπεδο ωρίμανσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής στις διάφορες βαθμίδες ανάπτυξής του καθόριζε αποφασιστικά τα αντικειμενικά όρια εντός των οποίων μπορούσαν να κινηθούν όλες οι πολιτικές-διοικητικές αποφάσεις και δραστηριότητες διαχείρισης του σοβιετικού καθεστώτος. Με άλλα λόγια, καθόριζε τις δυνατότητες ή ακριβέστερα τους περι-

ορισμούς (ακριβώς ως αντικειμενικούς, ιστορικά αναπόφευκτους περιορισμούς) του σοσιαλιστικού εγχειρήματος στη ΕΣΣΔ.

Ας σημειωθεί, παρεμπιπτόντως, ότι το εγχείρημα αυτό διακρινόταν κατά τις πρώτες προπολεμικές δεκαετίες του από την προσπάθεια βεβιασμένης προώθησης των σοσιαλιστικών αλλαγών όσο το δυνατόν πιο κοντά στον τελικό σκοπό, σε κλίμακες που υπερέβαιναν κατά πολύ τις αντικειμενικές προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο. Και είναι γεγονός ότι η οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ χαρακτηρίστηκε από τις απαρχές της από την αντίθεση μεταξύ των επαναστατικών ιδεών και σχεδίων αρκετών πρωταγωνιστών της και της πραγματικότητας που καθιστούσε αδύνατη την εφαρμογή τους (Losurdo, 2007: 107-122).

Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργούσε η συχνά βεβιασμένη εγκαθίδρυση των σοσιαλιστικών σχέσεων, καθώς και η συνειδητοποίηση των γενικότερων αντικειμενικών ορίων ανάπτυξης της νέας κοινωνίας και, βεβαίως, η αποτόλμηση διορθωτικών ενεργειών και αναγκαίων υποχωρήσεων ήταν πάντα μια εξαιρετικά δύσκολη και επώδυνη υπόθεση, συνυφασμένη με δραματικές διασπάσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της κομματικής και κρατικής ηγεσίας της χώρας.

Ο ανεπαρκώς ανεπτυγμένος κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας στην ΕΣΣΔ συνίστατο, πρωτίστως, στη διατήρηση σε μεγάλη έκταση της φυσικής εργασίας, δηλαδή της άμεσης εμπλοκής των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία ως φυσικών δυνάμεων, αναγκαίων για το χειρισμό χειροκίνητων εργαλείων και την υπέρταση των μηχανών.¹ Αυτό σή-

μαινε ότι το αποτέλεσμα της εργασίας, η ποσότητα και η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος εξαρτιόνταν σε σημαντικό βαθμό από τις φυσικές προσπάθειες των εργαζομένων, από την ένταση, το ρυθμό, τη διάρκεια, την επιδεξιότητα της χρήσης των φυσικών-σωματικών τους δυνάμεων για το χειρισμό χειροκίνητων εργαλείων και μηχανών.

Αποτέλεσμα της άμεσης εμπλοκής των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία ήταν το κρίσιμο γεγονός του εγκλωβισμού και κατακερματισμού τους σε σχετικά αυτόνομα συγκροτήματα «άνθρωπος-χειροκίνητα εργαλεία», «άνθρωπος-μηχανές». Οι εργαζόμενοι αυτοί (στην πλειονότητά τους κάτοχοι στοιχειωδών γενικών και τεχνικο-επαγγελματικών γνώσεων) μπορούσαν να έχουν μόνο μερική, επιδερμική αντίληψη των μέσων και διαδικασιών της παραγωγής και να ελέγχουν μόνο τις άμεσες συνθήκες της δραστηριότητάς τους, ενώ στερούνταν την ικανότητα σφαιρικής γνώσης και ελέγχου των ευρύτερων παραγωγικών διαδικασιών. Στις δεδομένες συνθήκες ήταν αναπόδραστη η αδυναμία τους να επιτελέσουν διευθυντικό-σχεδιαστικό έργο αναφορικά με τη λειτουργία και ανάπτυξη των κοινωνικοποιημένων παραγωγικών δυνάμεων.

Συνακόλουθα, για τη διεύθυνση των παραγωγικών δυνάμεων και διαδικασιών της σοσιαλιστικής κοινωνίας ήταν αναπόφευκτη η συγκρότηση ενός ξεχωριστού από τους άμεσους παραγωγούς, ιεραρχημένου, διευθυντικού συστήματος. Και βέβαια από τη στιγμή που μεγάλο μέρος των εργαζομένων, στη φυσική αμεσότητά τους, αποτελούσε παραγωγική δύναμη για τη σχεδιοποιημένη διεύθυνση των παραγωγικών δυνάμεων ήταν αναγκαία και η διεύθυνση των ίδιων των εργαζομένων –άμεσων παραγωγών–, η οργάνωση και εποπτεία των τρόπων χρήσης των φυσικών τους δυνάμεων. Αυτό σήμαινε τη διατήρηση και αναπαραγωγή των σχέσεων διεύθυνσης ανθρώπου από άνθρωπο,

κατεξοχήν χειρωνακτών εργαζομένων ανερχόταν το 1985 στο 56,4% (Государственный комитет СССР по статистике, 1987: 109).

1. Σύμφωνα με σχετικά στατιστικά στοιχεία, το 1985 στη βιομηχανία της ΕΣΣΔ το ποσοστό των κατεξοχήν χειρωνακτών εργατών ανερχόταν στο 34,9%, ενώ το 51% αφορούσε χειριστές μηχανών και μηχανισμών ή έποπτες αυτοματοποιημένων συστημάτων. Στην γεωργία οι κατεξοχήν χειρώνκτες εργαζόμενοι ανερχόταν το 1985 στο 73,3% στα κολλόζ και στο 69,8% στα σοβχόζ, ενώ στην κτηνοτροφία (το ίδιο έτος) στο 68,5% στα κολλόζ και στο 72,4% στα σοβχόζ. Στον κατασκευαστικό κλάδο το ποσοστό των

της πεμπτουσίας δηλαδή του γραφειοκρατικού φαινομένου.

Με άλλα λόγια, το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες απέρρευε από την κοινωνική ανάγκη σχεδίασης και διεύθυνσης της οικονομικής δραστηριότητας σε μεγάλη κλίμακα, με δεδομένη την αδυναμία των άμεσων παραγωγών να διεκπεραιώσουν το έργο αυτό, καθώς και την αντικειμενική υπαγωγή των ίδιων εντός της παραγωγής σε διαδικασίες διεύθυνσης.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η εξάρτηση της διατηρούμενης σε μεγάλη έκταση φυσικής-χειρωνακτικής εργασίας, ως προς τα ποιοτικά και ποσοτικά της χαρακτηριστικά, από πληθώρα αστάθμητων παραγόντων, συνδεδεμένων εν πολλοίς με την υποκειμενικότητα του εργαζόμενου, καθώς και η εμπλοκή, ιδιαίτερα στην αγροτική οικονομία (αλλά και σε κλάδους όπως οι μεταφορές, η εξορυκτική και ενεργειακή βιομηχανία κ.ά.) μη εισέτι μετασχηματισμένων ή ελλιπώς μετασχηματισμένων από την εργασία φυσικών δυνάμεων (οργανισμών, κλιματικών και εδαφικών παραγόντων) συνεπαγόταν μεγάλες δυσκολίες ακριβούς σχεδίασης της λειτουργίας και απόδοσης των μέσων παραγωγής, της παραγωγικής διαδικασίας στο σύνολό της.

Είναι γεγονός ότι η ΕΣΣΔ διαμέσου των σχέσεων σχεδιοποιημένης διεύθυνσης της οικονομίας επέτυχε πολύ μεγάλη τεχνολογική και κοινωνική πρόοδο. Ανέπτυξε τεχνολογίες στρατηγικής σημασίας (αεροναυπηγική, πυρηνική, ηλεκτρονική, διαστημική), μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους (μεταλλουργία, μηχανοκατασκευές, χημική βιομηχανία, βιομηχανία οχημάτων και αγροτικών μηχανημάτων κ.ά.), καθώς και εκτενείς ενεργειακές και συγκοινωνιακές υποδομές.

Την ίδια στιγμή σε αρκετούς κλάδους της σοβιετικής οικονομίας οι υπηρεσίες κεντρικού σχεδιασμού αδυνατούσαν να έχουν σαφή γνώση των παραγωγικών αναγκών και δυνατοτήτων των διαφόρων επιχειρήσεων. Έτσι, τα σχέδια και οι εντολές που εκπονούνταν απέκλιναν (σε ορισμένο έως σημαντικό βαθμό) από την

πραγματικότητα και δεν κατεύθυναν αποτελεσματικά την παραγωγική διαδικασία.

Την κατάσταση επιδείνωσε η παρατεταμένη εκτατική ανάπτυξη της οικονομίας μετά τον πόλεμο, η τεράστια αύξηση του όγκου των παραγωγικών δραστηριοτήτων και προϊόντων (ενδιάμεσων και τελικών) των επιχειρήσεων, καθώς και των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων, στοιχείων που τα κεντρικά όργανα δυσκολεύονταν ολοένα και περισσότερο να παρακολουθούν και να ελέγχουν.

Οι ανεπάρκειες του κεντρικού οικονομικού σχεδιασμού υπονόμευαν την εύρυθμη λειτουργία της σοβιετικής οικονομίας, προκαλούσαν ανισορροπίες στην παραγωγική διαδικασία, προβλήματα στην τροφοδοσία του πληθυσμού και των επιχειρήσεων, σπατάλες πόρων, ενώ άφηναν σημαντικά περιθώρια για την ανάπτυξη της παραοικονομίας.

Χρειάζεται να διευκρινίσουμε ότι η ορισμένη έως σημαντική αναντιστοιχία μεταξύ του κεντρικού σχεδιασμού και των αποτελεσμάτων του συστήματος παραγωγής οφειλόταν στην ανεπαρκή δυνατότητα υπαγωγής σε ακριβή σχεδιασμό των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων, στο γεγονός ότι οι δυνάμεις αυτές αποτελούσαν ακόμα σε ορισμένο βαθμό δυνάμεις της φύσης, μη πλήρως μετασχηματισμένες από την ίδια την εργασία.

Η παρουσία μεγάλου όγκου άμεσης ζωντανής εργασίας σε πληθώρα λίγο ή πολύ αυτόνομων παραγωγικών συγκροτημάτων και η κατανόησή του προοριζόμενου για ατομική κατανάλωση κοινωνικού προϊόντος με βάση την προσφερόμενη ατομική εργασία είχαν ως αναπόδραστη συνέπεια τη διατήρηση στην ΕΣΣΔ των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων.

Οι σχέσεις αυτές δεν ήταν πλέον κεφαλαιοκρατικές, δεδομένου ότι λειτουργούσαν στο πλαίσιο της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, του γενικού οικονομικού σχεδιασμού και υπό την κυριαρχία των κεντρικών διοικητικών παραγωγικών κατευθύνσεων και κατανεμπτικών εντολών. Η ύπαρξή τους συνδεόταν με την κατανομή του μεγαλύτερου μέρους των καταναλωτικών αγαθών στους πολίτες, της εργατικής

δύναμης στους διάφορους κλάδους της παραγωγής και σημαντικού μέρους των παραγωγικών πόρων στις επιχειρήσεις. Οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις συμπλήρωναν το σύστημα κρατικής διοίκησης της οικονομίας στο έργο της σύνδεσης και του συντονισμού πληθώρας αυτόνομων παραγωγικών συγκροτημάτων, διευκολύνοντας την αντιμετώπιση τρεχουσών, απρόβλεπτων και μη ανιχνεύσιμων από αυτό το σύστημα παραγωγικών αναγκών.

Την ίδια στιγμή οι εμπορευματικές σχέσεις συνιστούσαν αντιφατικό φαινόμενο, πτυχή της βασικής αντίφασης του σοβιετικού καθεστώτος. Στο πλαίσιο τους καλλιεργούνταν διαθέσεις και στάσεις αποξένωσης και ανταγωνισμού στις τάξεις των εργαζομένων, ενώ η σταδιακή διεύρυνσή τους (από τη μεταρρύθμιση Κοσίγιγκ [Kosygin] και μετά) διευκόλυνε σημαντικά την ανάπτυξη της παραοικονομίας,² η οποία άρχισε να διαπλέκεται με την επίσημη, δημιουργώντας κοινωνικές δυνάμεις με αντισοσιαλιστικά, αντεπαναστατικά συμφέροντα.

Χρειάζεται να τονιστεί ότι η διατήρηση στην ΕΣΣΔ (όπως και στις άλλες σοσιαλιστικές χώρες του 20ού αιώνα) των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων ήταν αναπόφευκτη. Στην περίπτωσή τους η θεμελιώδης αντίφαση του σοβιετικού καθεστώτος μεταξύ των εγκαθιδρυμένων σοσιαλιστικών/κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής και των εισέτι αναντίστοιχων προς αυτές παραγωγικών δυνάμεων εμφανίζεται ως αντίθεση εντός των ίδιων των σχέσεων παραγωγής μεταξύ αφενός των συνεργατικών σχέσεων σχεδίασης και διεύθυνσης του συνόλου των παραγωγικών δυνάμεων και, αφετέρου, των εμπορευματικών σχέσε-

ων που εκφράζουν τον κατακερματισμό αυτών των δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένου και του κατακερματισμού εντός της παραγωγής των φορέων της ζωτικής –φυσικής– εργασίας.

Ειρήσθω εν παρόδω, η υπέρβαση των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων στις σοσιαλιστικές κοινωνίες του 20ού αιώνα δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί (αν και επιχειρήθηκε) με βουλησιαρχικές πράξεις και διατάγματα. Η επίτευξη ενός τέτοιου αποτελέσματος εξαρτιόταν από τη συνολική ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας και πρωτίστως από τον σταδιακό μετασχηματισμό της υλικής βάσης επί της οποίας είχε εγκαθιδρυθεί η κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, διαδικασία η οποία, όσον αφορά τις τεχνολογικές προϋποθέσεις της, υπερέβαινε κατά πολύ τις δυνατότητες του 20ού αιώνα.

Δεδομένης της αναπόφευκτης διατήρησης των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων κρίσιμο ζήτημα για την ΕΣΣΔ ήταν η εύρεση του κατάλληλου μέτρου, βάσει του οποίου, αφενός, θα εγκαθιδρύνονταν οι σοσιαλιστικές/κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής, αφετέρου θα διατηρούνταν οι εμπορευματικές σχέσεις. Το μέτρο αυτό απαιτούσε την επιδίωξη της μέγιστης αντιστοιχίας μεταξύ της διευρυνόμενης κοινωνικοποίησης-κρατικοποίησης των μέσων παραγωγής και της πραγματικής ανάπτυξης σε κάθε ιστορική βαθμίδα του κοινωνικού τους χαρακτήρα.

Η παραγνώριση και παραβίαση στην ιστορία της ΕΣΣΔ αυτού του μέτρου προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση υπήρξε ιδιαίτερα επιζήμια για την υπόθεση του σοσιαλισμού. Η υπέρμετρη δηλαδή κοινωνικοποίηση-κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής εκεί όπου δεν ήταν ανεπτυγμένος ο κοινωνικός τους χαρακτήρας (εκεί όπου κυριαρχούσε η φυσική-χειρωνακτική εργασία μαζί με πληθώρα φυσικών παραγόντων) καθιστούσε τις κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής εξαιρετικά τυπικές. Το αποτέλεσμα ήταν αυτές οι σχέσεις όχι μόνο να μη μπορούν να διασφαλίσουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά να λειτουργούν

2. Το 1989 η παραοικονομία ανερχόταν στο 20-25% του εθνικού εισοδήματος, σε αυτή εμπλέκονταν περίπου 20 εκατομμύρια σοβιετικών πολιτών (Сергеев, 1990: 52), ενώ απέφερε ακαθάριστα έσοδα 160-180 δισεκατομμυρίων ρουβλίων ετησίως (Сергеев, 1990: 62). Ο όγκος της παράνομης παραγωγικής δραστηριότητας των σοβιετικών επιχειρήσεων ανερχόταν στα 15-20 δισεκατομμύρια ρουβλίων ετησίως (Сергеев, 1990: 61).

ως σοβαρό εμπόδιο της. Από την άλλη πλευρά, η υπέρμετρη εξάπλωση των εμπορευματικών σχέσεων, ακόμη και σε τομείς όπου είχε αναπτυχθεί ο κοινωνικός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής, είχε ως συνέπεια όχι μόνο την ανακοπή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και την υπονόμηση των θεμελίων του σοσιαλιστικού καθεστώτος.

Για την επανεξέταση του μαρξισμού μετά την ήττα των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων

Οι μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που επιχειρήθηκαν στην ΕΣΣΔ και στα άλλα σοσιαλιστικά καθεστώτα του 20ού αιώνα προϋπέθεταν τη μέγιστη δυνατή διευκρίνιση της επαναστατικής στρατηγικής. Την ίδια στιγμή τα πρώτα σοσιαλιστικά εγχειρήματα πραγματοποιήθηκαν χωρίς να υπάρχει συγκροτημένη θεωρία της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Σαφές θεωρητικό τους θεμέλιο αποτέλεσε ο κλασικός μαρξισμός. Απ' αυτόν εκκινούσαν οι ηγετικές δυνάμεις των σοσιαλιστικών επαναστάσεων και σε αυτόν αναζητούσαν τις λύσεις για τα πολλά, εξαιρετικά δύσκολα και κρίσιμα προβλήματα που αντιμετώπισε η οικοδόμηση της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Βέβαια, οι κλασικοί του μαρξισμού εξέταζαν την κοινωνία του μέλλοντος υπό συγκεκριμένο πρίσμα, το οποίο υπαγορευόταν από τις ιδιαίτερες συνθήκες, τα καθήκοντα και τους περιορισμούς της εποχής τους, πράγμα που συχνά δεν λαμβανόταν υπόψη κατά τις ποικίλες χρήσεις στον 20ό αιώνα των αποσπασματικών αναφορών τους σε αυτό το ζήτημα.

Οι θεμελιωτές του μαρξισμού γνώριζαν ως πλέον ανεπτυγμένη κοινωνία αυτή της βιομηχανικής κεφαλαιοκρατίας, με αποτέλεσμα να κατανοούν τη δομή των κοινωνικών σχέσεων στην ιστορία της ανθρωπότητας με τη μορφή που αυτή υφίσταται στην κεφαλαιοκρατία (Βαζιούλιν, 2004: 426).

Στο πλαίσιο της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας κομβική είναι η αναφορά στους τρόπους παραγωγής και στην ουσιαστική συγκρότησή τους βάσει της αλληλεπίδρασης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Στη θεωρία όμως του Μαρξ για τους τρόπους παραγωγής αυτό που βλέπουμε να αλλάζει από εποχή σε εποχή είναι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του εκάστοτε τρόπου παραγωγής, οι συγκεκριμένες παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής, ενώ η ίδια η δομή των τρόπων παραγωγής παραμένει αναλλοίωτη. Υπονοείται δηλαδή ότι παντού έχουμε τον ίδιο τύπο αλληλεπίδρασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, καθώς και μεταξύ οικονομικής βάσης και πολιτικού-ιδεολογικού εποικοδομήματος.

Υπό το πρίσμα της μορφής που αποκτά η αλληλεπίδραση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής στην κεφαλαιοκρατία οι Μαρξ και Ένγκελς αντιλαμβάνονται την αλληλεπίδραση αυτή και σε όλους τους άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς:

«Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τη μορφή επικοινωνίας [...] ξέσπασε αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση σε μίαν επανάσταση, παίρνοντας ταυτόχρονα διάφορες δευτερεύουσες μορφές, όπως ολόπλευρες συγκρούσεις, συγκρούσεις ποικίλων τάξεων, αντιφάσεις της συνείδησης, μάχη ιδεών, κ.τ.λ., πολιτικός αγώνας κ.τ.λ. [...] Έτσι όλες οι συγκρούσεις στην ιστορία έχουν την πηγή τους, κατά την άποψή μας, στην αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τη μορφή επικοινωνίας».

(Μαρξ – Ένγκελς, 1989: 112)

Ωστόσο, η αλληλεπίδραση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής δεν είχε πάντα την ίδια δομική μορφή, δεν έφτανε σε αντίφαση, ούτε οδηγούσε σε κοινωνική επανάσταση. Η αλληλεπίδραση αυτή ακριβώς ως αναπτυσσόμενη διαλεκτική σχέση, όπως έδειξε ο Βαζιούλιν (2004: 223-224, 347-348, 357, 421), εμφανίζεται και διανύει συγκεκριμένα στάδια: της ταυτότητας με διαφορά, της

ουσιώδους διαφοράς, της αντίθεσης και της αντίφασης. Η εν λόγω σχέση φτάνει στην πλέον ανεπτυγμένη μορφή αντίθεσης στην κεφαλαιοκρατία, ενώ σχέση κατεξοχήν αντίφασης καθίσταται στην κομμουνιστική κοινωνία.

Ενδεικτική της ερμηνείας της ιστορίας από τους Μαρξ και Ένγκελς υπό το πρίσμα σχέσεων που είναι χαρακτηριστικές για την κεφαλαιοκρατία είναι η αναφορά τους στον ιστορικό ρόλο της ταξικής πάλης:

«Η ιστορία όλων ως τώρα των κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων.

Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας [...] έκαναν αδιάκοπο αγώνα, πότε σκεπασμένο και πότε ανοικτό, έναν αγώνα που τέλειωνε κάθε φορά με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν».

(Μαρξ – Ένγκελς, 1982: 18-19)

Βλέποντας την ιστορία της κοινωνικής εξέλιξης ως ιστορία των ταξικών αγώνων οι θεμελιωτές του μαρξισμού παραγνώριζαν τους προταξικούς, φυσικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων που διατηρούνται, σε ποικίλους βαθμούς, σε όλες τις κοινωνίες, ακόμη και μέχρι τις απαρχές της βιομηχανικής κεφαλαιοκρατίας, συναπτόμενοι με την εκτενέστατη διατήρηση ποικίλων μορφών συλλογικής-κοινωνικής ιδιοκτησίας. Εκτός αυτού, προσέδιδαν στο φαινόμενο της ταξικής πάλης καθολική ιστορική σημασία, τη στιγμή που αυτό αποκτά την πραγματική του ισχύ μόνο εντός της αναπτυγμένης κεφαλαιοκρατίας. Μόνο στη βαθμίδα της ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατίας η ταξική πάλη, ως συνειδητή πολιτική σύγκρουση τάξεων που απορρέουν από τις βασικές σχέσεις παραγωγής, οδηγεί στην κοινωνική επανάσταση και τη δημιουργία της νέας –κομμουνιστικής– κοινωνίας. Όλες οι προηγούμενες μεταβάσεις από το ένα κοινωνικό σύστημα στο άλλο (συμπεριλαμβανομένης της γέννησης και ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων πα-

ραγωγής) είχαν αποκλειστικά, ή κυρίως, εξελικτικό χαρακτήρα.

Η εν λόγω αντίληψη της ιστορίας ήταν για τον Μαρξ (και φυσικά και για τον Ένγκελς) αναπόφευκτη, δεδομένου ότι ο ίδιος μπορούσε να αναφέρεται στη δομή της κοινωνίας και στη διαδικασία ανάπτυξης της μόνο στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό βάσει της μελέτης της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Αυτή όμως η αντίληψη δεν μπορούσε να παρακολουθήσει την ανάπτυξη –τη γένεση, διαμόρφωση και ωρίμανση της κοινωνίας καθεαυτήν, της δομής της καθεαυτήν, της ουσιώδους σχέσης της– της εργασίας καθεαυτήν, δεν μπορούσε να αντιληφθεί τι πραγματικά εμφανίζεται και διαμορφώνεται κατά την ανάπτυξη της κοινωνίας και σε τι συνίσταται η προοπτική ωρίμανσής της.

Συνεπώς, δεν επαρκούσε για την κατανόηση του περιεχομένου της ώριμης βαθμίδας αυτής της διαδικασίας –του κομμουνισμού–, δεδομένου ότι δεν μπορούσε να δει τον κομμουνισμό ως μετασχηματισμό-άρση όχι μόνο της κεφαλαιοκρατίας αλλά και όλου του προηγούμενου τύπου ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας και των αντιθέσεων που τον χαρακτηρίζουν.

Εκτός αυτού οι κλασικοί του μαρξισμού αναφέρονταν στον κομμουνισμό υπό το πρίσμα της αναγκαιότητας ανατροπής της κεφαλαιοκρατίας με αποτέλεσμα να δίνουν έμφαση στην άρνηση-απόρριψη της τελευταίας (Βαζουλιν, 2005: 99) και όχι στη διαδικασία μετασχηματισμού-άρσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Η στάση αυτή οδηγούσε στην απλουστευτική ιδέα της ακαριαίας κατάργησης των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων, στην παραγνώριση της λειτουργικότητας και αναγκαιότητάς τους (σε μη κεφαλαιοκρατική μορφή) για μεγάλη ιστορική περίοδο, κάτι που έκλεινε το δρόμο και στην ανίχνευση των προϋποθέσεων βάσει των οποίων θα μπορούσαν οι σχέσεις αυτές να ξεπεραστούν.

Η αναπόφευκτη αντιμετώπιση του κομμουνισμού κυρίως υπό το πρίσμα της αντίθεσής του στην κεφαλαιοκρατία (ως απλής αντιστροφής της κεφαλαιοκρατι-

α) δεν επέτρεπε στους θεμελιωτές του μαρξισμού να δώσουν τη δέουσα προσοχή (αν και ψήγματα μιας τέτοιας προσοχής συναντάμε στη σκέψη του Μαρξ) στο γεγονός ότι με την κατάργηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και γενικότερα των ταξικών σχέσεων δεν εξαλείφονται οι αντιθέσεις και ανταγωνισμοί στο εσωτερικό της εργασίας και της κοινωνίας. Όπως αποκάλυψε η εμπειρία των σοσιαλιστικών καθεστώτων του 20ού αιώνα, είναι τότε ακριβώς που έρχονται στο προσκήνιο εξόχως προβληματικά φαινόμενα που χαρακτηρίζουν την εργασία, ορισμένα από τις ιστορίες της: ο διατηρούμενος εγκλωβισμός των άμεσων παραγωγών στις επιμέρους συνθήκες παραγωγής και η υποταγή τους σε αυτές, η αντίθεση μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής, διοικητικής και εκτελεστικής, ευχάριστης-δημιουργικής και μονότονης-κοπιώδους-ανθυγιεινής εργασίας.

Οι Μαρξ και Ένγκελς δίνοντας έμφαση στην άρνηση της κεφαλαιοκρατίας, έτειναν να υπερεκτιμούν την αντιστοιχία της εντός αυτής εμφανισθείσας εκμηχανισμένης παραγωγής προς τις κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής, παραγνωρίζοντας τη μεταξύ τους αναντιστοιχία, το γεγονός δηλαδή ότι η υλική βάση της μεγάλης βιομηχανίας για μεγάλο διάστημα (έως ότου αρχίσει η εκτενής αυτοματοποίηση της παραγωγής) διευρύνει αντί να μειώνει τον υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας και τις συναπτόμενες με αυτόν αντιθέσεις μεταξύ των εργαζομένων.³

3. Η παρακάτω δήλωση του Μαρξ, η οποία αναφέρεται στον υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας που διακρίνει την εκμηχανισμένη παραγωγή στην κεφαλαιοκρατία, ισχύει και για οποιαδήποτε δυνατή στις συνθήκες του 20ού αιώνα σοσιαλιστική κοινωνία βιομηχανικού τύπου: «Η δραστηριότητα του εργάτη, περιορισμένη σε απλώς αφηρημένη δραστηριότητα, καθορίζεται και ρυθμίζεται ολόπλευρα από την κίνηση των μηχανημάτων – όχι το αντίστροφο. Η επιστήμη, που αναγκάζει τα άψυχα μέλη των μηχανημάτων με την κατασκευή τους να λειτουργούν σκόπιμα σαν αυτόματος μηχανισμός, δεν υπάρχει στη συνείδηση του εργάτη· αντίθετα, επιδρά διαμέσου της μηχανής

Είναι αληθές ότι στην ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες οι εργαζόμενοι είχαν επιτύχει πολύ σημαντικές κοινωνικές κατακτήσεις, οι οποίες βελτίωσαν τις συνθήκες ζωής τους και μετρίασαν τις αρνητικές επιδράσεις του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας. Η συμμετοχή τους στην κοινωνική εργασία, η δωρεάν ή έναντι χαμηλού αντιτίμου πρόσβασή τους σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες (κατοικία, υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, συγκοινωνίες, βασικά τρόφιμα, εκπαίδευση, περίθαλψη, αναψυχή) αποτελούσε κοινωνικά διασφαλισμένο δικαίωμα. Και είναι γεγονός ότι μεταξύ των εργαζομένων είχαν αναπτυχθεί σχέσεις συντροφικότητας και αλληλεγγύης, οι οποίες εκφράζονταν σε πληθώρα φαινομένων της καθημερινότητας. Μπορούμε να πούμε ότι στις χώρες αυτές οι εργαζόμενοι πέτυχαν τη μεγίστη δυνατή στις συνθήκες του 20ού αιώνα χειραφέτησή τους.

Συνάμα, η διατήρηση εντός της παραγωγής μεγάλου όγκου φυσικής-χειρωνακτικής εργασίας για τη χρήση χειροκίνητων εργαλείων και την υπηρέτηση μηχανών, δηλαδή μιας κατεξοχήν μηχανικής δραστηριότητας (συνυφασμένης με την εκτενή διατήρηση μηχανιστικών-στερεότυπων νοητικών ενεργειών), κατά κανόνα μονότονης, κοπιώδους και επιβλαβούς για το σώμα και τον ψυχισμό των ανθρώπων, είχε ως συνέπεια οι εργαζόμενοι, στην πλειονότητά τους, να αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως μέσο για την ικανοποίηση των υλικών αναγκών τους και φυσικά, όσον αφορά το περιεχόμενό της, ως κάτι ξένο κι αδιάφορο για τους ίδιους.

Η διατήρηση στην ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας, καθώς και η ανεπάρκεια του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος για την κάλυψη των καταναλωτικών αναγκών κατά βέλτιστο ποσοτικά και ποιοτικά τρόπο γεννούσαν αυθόρμητα και μαζικά την αντίθεση μεταξύ ατομικού και συλλογικού-κοινωνικού συμφέροντος, αντιθέσεις και ανταγωνι-

σαν ξένη δύναμη πάνω στον εργάτη, σαν δύναμη της ίδιας της μηχανής» (Μαρξ, 1990: 531).

σμούς μεταξύ των ίδιων των εργαζομένων για κατάληψη ευνοϊκότερων θέσεων στο σύστημα της παραγωγής και ιδιοποίηση μεγαλύτερου μέρους των καταναλωτικών αγαθών, έναντι μικρότερης ή και μηδενικής εργασιακής προσπάθειας.

Φυσικά, όσο διατηρούνταν οι αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί που αναφέραμε, διατηρούνταν και οι προϋποθέσεις εκ των έσω ανατροπής του σοσιαλιστικού καθεστώτος και παλινόρθωσης των ταξικών, εκμεταλλευτικών σχέσεων, πράγμα που ενισχυόταν σημαντικά από την αντεπαναστατική δράση των ιμπεριαλιστικών κρατών.

Την ίδια στιγμή η ανάγκη έλεγχου αυτών των αντιθέσεων και αποτροπής της αντεπαναστατικής εκδήλωσής τους απαιτούσε τον ισχυρό κατασταλτικό ρόλο του σοσιαλιστικού κράτους απέναντι σε τμήματα των ίδιων των εργαζομένων, η στάση των οποίων μπορούσε να είναι απονομευτική προς την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Ειρήσθω εν παρόδω, όταν στην ΕΣΣΔ η κρατική εξουσία απώλεσε την ικανότητα ελέγχου αυτών των αντιθέσεων (λόγω του γραφειοκρατικού εκφυλισμού της και της διεμβόλισής της από τις δυνάμεις της παραοικονομίας), κατάρρευσε και η κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής.

Είμαστε λοιπόν σε θέση να συμπεράνουμε ότι η αναγκαία διατήρηση της κρατικής διεύθυνσης εργαζόμενων ως άμεσων –φυσικών– παραγωγικών δυνάμεων σε σχέση με την αναγκαία διατήρηση του κατασταλτικού ρόλου του κράτους για τον έλεγχο των αντιθέσεων της σοσιαλιστικής κοινωνίας, καθώς και η διατήρηση ισχυρού τακτικού στρατού για την αντιμετώπιση των ιμπεριαλιστικών κρατών καθιστούσαν την ιδέα των Μαρξ και Ένγκελς περί προλεταριακού κράτους τύπου Κομμουνίας απολύτως ουτοπική στις συνθήκες του 20ού αιώνα.

Ο χαρακτήρας και οι λειτουργίες του κράτους σε ένα σοσιαλιστικό εγχείρημα, καθώς και ο ρόλος των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων, θα πρέπει πλέον να αντιμετωπίζονται όχι ως αυτόνομα ζητήματα, αλλά σε συνάρτηση με το χα-

ρακτήρα και την αλλαγή όλων των συντελεστών της κοινωνικής εργασίας.

Ο κομμουνισμός ως κοινωνική προοπτική

Η υπέρβαση των αντιθέσεων που διέκριναν την ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές κοινωνίες συναπτόταν κατ' ουσίαν με τη θεμελιώδη ανάπτυξη-ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Όπως έδειξε ο Βαζιούλιν στο έργο του *Λογική της Ιστορίας* (2004: 297-300, 415-422), ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας δεν είναι δοσμένος –έτοιμος εξαρχής–, παρά διαμορφώνεται σε όλη τη μέχρι τώρα ιστορία της. Το περιεχόμενο και η κατεύθυνση ανάπτυξης της εργασίας συνίστανται στη γένεση, διαμόρφωση και ωρίμανση του κοινωνικού της χαρακτήρα, ως διαδικασία μετασχηματισμού των αρχικών φυσικών χαρακτηριστικών όλων των πτυχών της (των μέσων εργασίας, του υποκειμένου της εργασίας, των σχέσεων εργασίας).

Η διαδικασία αυτή είναι ελικοειδούς μορφής. Αρχικά, η εργασία και οι κοινωνικές σχέσεις πρωτοεμφανίζονται εντός φυσικών δεσμών των ανθρώπων με το περιβάλλον και μεταξύ τους (πρωτόγονη κοινότητα του γένους). Σε εκείνες τις αφετηριακές συνθήκες η δημιουργία μέσων κατανάλωσης πραγματοποιούνταν διαμέσου φυσικών διαδικασιών με τους ανθρώπους να τα αποσπούν σε έτοιμη μορφή από το περιβάλλον, χρησιμοποιώντας μέσα που επίσης έπαιρναν έτοιμα από τη φύση. Τα μέσα κατανάλωσης που συνέλεγε η κοινότητα αρκούσαν για την ικανοποίηση των αναγκών στα όρια της επιβίωσης, ενώ συχνά ήταν κάτω από τα όρια αυτά.

Οι φυσικοί δεσμοί των ανθρώπων εντός της πρωτόγονης κοινότητας (δεσμοί εξ αίματος συγγένειας) την καθιστούσαν ενιαία (τρόπον τινά παραγωγική) δύναμη. Η κοινότητα μόνο ως τέτοια (ως άμεση ενότητα των φυσικών δυνάμεων των μελών της) αλληλεπιδρούσε με τη φύση.

Στη συνέχεια, οι άνθρωποι άρχισαν να παράγουν μέσα κατανάλωσης με τη βοήθεια παρηγμένων χειροκίνητων εργαλείων, τα οποία ενεργοποιούνταν από τις ατομικές-φυσικές δυνάμεις του καθενός. Η μετάβαση στην παραγωγική επενέργεια στη φύση σηματοδότησε τη σταδιακή υπέρβαση του αφετηριακά ελάχιστου επιπέδου βιολογικής επιβίωσης και την εμφάνιση κάποιων μικρών πλεονασμάτων έναντι αυτού.

Η κυριαρχία των παρηγμένων χειροκίνητων εργαλείων επέφερε την ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί αυτών, γεγονός που σε συνάρτηση με τον ανταγωνισμό των ανθρώπων για τη βελτίωση του επιπέδου ικανοποίησης των υλικών τους αναγκών οδήγησε στη σταδιακή παρακμή της πρωτόγονης κοινότητας του γένους και στη γέννηση της ταξικής κοινωνίας.

Με τη μετάβαση στην ταξική κοινωνία αρχίζει η περίοδος διαμόρφωσης της εργασίας και της κοινωνίας συνολικά, ως σταδιακός μετασχηματισμός των αφετηριακών φυσικών δεσμών των ανθρώπων μεταξύ τους και με τη φύση και ως ανάπτυξη ιστορικών, κατεξοχήν κοινωνικών σχέσεων. Συνάμα, η εξέλιξη της ταξικής κοινωνίας όξυνε τη διάσπαση και τον ανταγωνισμό των ανθρώπων μεταξύ τους καθώς και τη ρήξη τους με το φυσικό περιβάλλον.

Εδώ θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή στο γεγονός ότι σε όλες τις προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες κυρίαρχη μορφή εργασίας είναι η χειρωνακτική, η παραγωγή αγαθών διαμέσου χειροκίνητων εργαλείων. Τούτο σημαίνει ότι αποφασιστικός παράγων της εργασιακής δραστηριότητας είναι η φυσική-μυϊκή δύναμη των ανθρώπων, συνεπικουρούμενη από τη χρήση άλλων φυσικών κινητήριων δυνάμεων, όπως των ζώων, του νερού, του αέρα.

Με την είσοδο της κεφαλαιοκρατίας στο βιομηχανικό στάδιο της και την εκτενή εκμχάνιση των μέσων παραγωγής και συνάμα με την ευρεία αντικατάσταση των κοινοτικών σχέσεων (χωρίς αυτές να εξαλείφονται πλήρως) από εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις πλησιάζει προς το τέλος της η διαδικασία διαμόρφωσης

του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και της κοινωνίας καθεαυτήν. Δεδομένου ωστόσο ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εδράζεται στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας, εντός αυτού δεν είναι εφικτή η επίτευξη της ωριμότητας της εργασίας και των κοινωνικών σχέσεων ως τέτοιων.

Η επίτευξη της ωριμότητας της εργασίας και της κοινωνίας είναι συνυφασμένη με την οικοδόμηση του κομμουνισμού. Απαραίτητη προϋπόθεση εμφάνισης της κομμουνιστικής κοινωνίας είναι βεβαίως η κυριαρχία εκμηχανισμένων μέσων παραγωγής, η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και η παραγωγή μηχανών από μηχανές. Επί αυτής της υλικής βάσης είναι εφικτή η εγκαθίδρυση της κοινωνικής/κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και η ως ένα βαθμό σχεδιοποιημένη ανάπτυξή τους.

Ωστόσο, όπως είδαμε παραπάνω, η εκμηχανισμένη παραγωγή συνιστά υλική βάση εισέτι αναντίστοιχη του κομμουνισμού, επί της οποίας επιβιώνουν και αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις και στάσεις ξένες και αντίθετες προς την κομμουνιστική προοπτική. Συνακόλουθα, σε μια πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας οι νέες σχέσεις θα υφίστανται πάνω σε μια μερικώς αντίστοιχη (λίγο ή πολύ αναντίστοιχη) προς αυτές υλική βάση, με αναπόδραστη συνέπεια τη διατήρηση σε ορισμένο βαθμό των αντιθέσεων της εργασίας που αναφέραμε.

Για την υπέρβαση αυτών των αντιθέσεων αναγκαίος κρίνεται ο ριζικός μετασχηματισμός των θεμελιωδών συντελεστών της εργασίας (των μέσων της εργασίας, του χαρακτήρα της εργασίας ως διαδικασίας, του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος, του ανθρώπου ως υποκείμενου της εργασίας), οι οποίοι καθορίζουν το χαρακτήρα των εργασιακών και ευρύτερα κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων.

Συγκεκριμένα, ως βασικές πτυχές αυτού του μετασχηματισμού μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής:

α) Την αυτοματοποίηση της παραγωγής στην κλίμακα επιχειρήσεων, κλάδων, της κοινωνίας συνολικά, με δεδομένη και την αυτοματοποίηση του ελέγχου και της

διεύθυνσης των παραγωγικών διαδικασιών. Αυτό προϋποθέτει την ανάπτυξη και χρήση πολυλειτουργικών (αυτοαναπαραγόμενων) τεχνολογιών (τεχνολογίες προσθετικής παραγωγής, ναυτοτεχνολογίες), καθώς και την εκτενή χρήση προηγμένων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας, έτσι ώστε οι παραγωγικές διαδικασίες να αυτορυθμίζονται και να αυτοσυντονίζονται σε μεγάλη κλίμακα χωρίς την άμεση παρέμβαση ανθρώπων για τον έξωθεν συντονισμό τους.

Η αυτοματοποίηση της παραγωγής συνάπτεται με τη δυνατότητα ακριβούς υπολογισμού των ποσοτικών και ποιοτικών παραμέτρων των παραγωγικών διαδικασιών και συνακόλουθα με την εξαιρετική προβλεψιμότητα των αποτελεσμάτων τους, με τη δυνατότητα ψηφιακής μοντελοποίησης-προσομοίωσης της λειτουργίας του συστήματος παραγωγής στο σύνολό του και ευέλικτης ανίχνευσης των αναγκών και προβλημάτων του.

Η προοπτική εκτενούς αυτοματοποίησης της παραγωγής θα επαναφέρει την παραγωγική διαδικασία τρόπον τινά στην αφετηριακή της κατάσταση, δηλαδή στην αυτο-υλοποιούμενη παραγωγή προϊόντων. Μόνο που τώρα θα πρόκειται για μια διαδικασία όχι καθαρά φυσική, αλλά φυσικοτεχνική, ευρισκόμενη υπό τον υψηλό έλεγχο των ανθρώπων.

β) Την εξαιρετική μείωση έως πλήρη εξαφάνιση της μονότονης, κοπιώδους, ανθυγιεινής εργασίας και συνάμα την κυριαρχία της εργασίας ως δημιουργικής διανοητικής διευθυντικής δραστηριότητας, η οποία προσφέρει στον εργαζόμενο αισθητική, νοητική και ηθική ικανοποίηση.

Τη σημαντική μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και αύξηση του ελεύθερου χρόνου, κάτι που σε συνθήκες κυριαρχίας της δημιουργικής διανοητικής εργασίας θα σημαίνει την αμοιβαία διάχυση του αναγκαίου και του ελεύθερου χρόνου, μιας και η δημιουργική διανοητική δραστηριότητα από τη φύση της υπερβαίνει τα όποια συμβατικά όρια του αναγκαίου χρόνου εργασίας.

γ) Την παραγωγή μέσω καταναλώσεως ανταποκρινόμενων κατά βέλτιστο τρόπο (μόνο έτσι θα πρέπει να ερμηνεύσουμε την αναφορά του Μαρξ στην παραγωγή αφθονίας αγαθών) στο ποσοτικό και ποιοτικό μέτρο των ατομικών αναγκών, την κυριαρχία της εξατομικευμένης παραγωγής σε συνάρτηση με την αυτοματοποίηση και της επικοινωνίας μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών.

δ) Την κυριαρχία εργαζομένων φορέων υψηλής επιστημονικής ειδικέυσης και ολόπλευρα καλλιεργημένων διανοητικών-πολιτισμικών ικανοτήτων, ικανών να δημιουργούν (και όχι απλώς να εφαρμόζουν) επιστημονικές γνώσεις και να διαχειρίζονται συλλογικά το σύστημα της υλικής παραγωγής.

Για να αποτελέσουν οι εργαζόμενοι αυθεντικούς συλλογικούς διαχειριστές της εργασίας και συνεπώς για να καταστεί εφικτή η ευρεία ανάπτυξη σχέσεων κομμουνιστικής διεύθυνσης των παραγωγικών διαδικασιών θα πρέπει να έχουν βαθιά γνώση των μέσων, των αντικειμένων και των τρόπων εργασίας, αλλά και εξαιρετικά ανεπτυγμένες γνωσιακές ικανότητες. Και βεβαίως θα πρέπει να έχουν την ικανότητα να θέτουν τους σκοπούς της παραγωγής, και μάλιστα να διατυπώνουν καινοτόμους σκοπούς στη βάση της κατανόησης των τάσεων και προοπτικών της επιστημονικής, τεχνολογικής και κοινωνικής προόδου.

Σε αντιστοιχία προς το βαθμό υλοποίησης-ολοκλήρωσης των παραπάνω αλλαγών στους συντελεστές της εργασίας μπορεί να προσδιοριστεί και ο βαθμός υπέρβασης σε μια σοσιαλιστική κοινωνία των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων (τόσο μεταξύ επιχειρήσεων και τελικών καταναλωτών, όσο και ανάμεσα στις ίδιες τις επιχειρήσεις) και των συναπτόμενων με αυτές μορφών ιδιοκτησίας (μικρή ιδιωτική και συνεταιριστική ιδιοκτησία).

Σε κάθε περίπτωση οι εν λόγω σχέσεις δεν μπορούν να καταργηθούν διά μιας με την έκδοση διαταγμάτων. Ζητούμενο για ένα σοσιαλιστικό εγχείρημα είναι η υπέρβασή τους, δηλαδή η διασφάλιση της βέλτιστης υλοποίησης των λειτουργιών τους διαμέσου συνεργατικών σχέσεων. Όσο αυτό δεν θα είναι εφικτό, οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις (μη καπιταλιστικής μορφής) θα διατη-

ρούνται στον ένα ή τον άλλο βαθμό στη σοσιαλιστική κοινωνία.

Με την ολοκληρωμένη αυτοματοποίηση της παραγωγής και την κυριαρχία της δημιουργικής διανοητικής εργασίας, ως δραστηριότητας κατεξοχήν κοινωνικής, οι άνθρωποι καθίστανται και πάλι ενιαία παραγωγική δύναμη, με την έννοια όχι της άμεσης φυσικής ταύτισής τους με τις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά της πολιτισμικής-κοινωνικής ενότητάς τους (ενότητας ανθρώπων απελευθερωμένων από την άμεση εργασία) διά της οποίας ιδιοποιούνται (θέτουν σχεδιασμένα σε λειτουργία) τα αυτοματοποιημένα μέσα παραγωγής.

Όπως γίνεται κατανοητό, ένα τέτοιο είδος εργασίας παύει να αποτελεί εργασία, όπως τη γνωρίσαμε στη μέχρι τώρα ιστορία, και καθίσταται πολιτισμός, πολιτισμική δραστηριότητα βάσει των νόμων της αλήθειας, του καλού και της ομορφιάς (Βαζιούλιν, 2004: 414). Η μετατροπή της εργασίας σε πολιτισμό με στόχο την ολόπλευρη ανάπτυξη εκάστου ανθρώπου σηματοδοτεί και τη ριζική αλλαγή του τύπου ανάπτυξης της κοινωνίας.

Εν κατακλείδι

Σήμερα εξαιτίας της ήττας των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων η προοπτική του κομμουνισμού φαντάζει ανέφικτη στη συνείδηση πληθώρας ανθρώπων εγκλωβι-

σμένων στην άμεση εμπειρική πρόσληψη της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας.

Ωστόσο, δεδομένου ότι εντός της σύγχρονης κεφαλαιοκρατίας οξύνεται επικίνδυνα (σε πλανητική πλέον διάσταση) η αντίθεση μεταξύ κοινωνίας και φύσης, καθώς και η αποξένωση και ο ανταγωνισμός στο εσωτερικό της κοινωνίας, καθίσταται υπαρξιακά αναγκαία για την ανθρωπότητα η αναζήτηση και συνειδητοποίηση των αντικειμενικών δυνατοτήτων μετάβασης σε έναν νέο τύπο κοινωνικής ανάπτυξης.

Αν εξετάσουμε προσεκτικά τις κύριες τάσεις εξέλιξης της εργασίας και κοινωνίας θα δούμε ότι ο κομμουνισμός βρίσκεται σε αντιστοιχία προς αυτές, αποτελώντας την προοπτική ολοκλήρωσης-ωρίμανσής τους. Βεβαίως, η προοπτική αυτή, ως προς τη χρονική διάρκεια και το βάθος των απαιτούμενων αλλαγών, είναι κατά πολύ μεγαλύτερης κλίμακας από ό,τι συχνά γινόταν αντιληπτό στις συνθήκες του 20ού αιώνα.

Σε κάθε περίπτωση η μελέτη του κομμουνισμού ως κοινωνικής προοπτικής βάσει της ιστορικής εμπειρίας των πρώτων σοσιαλιστικών εγχειρημάτων, αλλά και των γενικών τάσεων-κατευθύνσεων ανάπτυξης της εργασίας αποτελεί την κύρια οδό προς την κατανόηση των δυνατοτήτων της εργαζόμενης ανθρωπότητας να αλλάξει επαναστατικά τις κοινωνικές σχέσεις, να διαμορφώσει συνειδητά το μέλλον της. **T**

b

Βαζιούλιν, Β.Α. (2004), *Η λογική της ιστορίας*, μτφ. Δ. Πατέλης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Losurdo, D. (2007), «Ο Στάλιν, οι διαφιέσεις του επαναστατικού μηχανισμού και ο μύθος της προδομένης επανάστασης», *Ουτοπία*, τεύχ. 77.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (1982), *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (1989), *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμ. Α', Αθήνα, Gutenberg.

Μαρξ, Κ. (1978α), *Το κεφάλαιο*, τόμ. 1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978β), *Το κεφάλαιο*, τόμ. 2, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1990), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τ. Β', Αθήνα, Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (1994), *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Βαζιούλιν, Β.Α. (2004), «Об альтернативности истории» [Για την εναλλακτικότητα της ιστορίας], *Марксизм и современность*, τεύχος 1 (26-27).

Вазюлин, В.А. (2005), «О необходимости диалектического снятия классической исторической формы марксизма» [Για την αναγκαιότητα διαλεκτικής άρσης της κλασικής ιστορικής

μορφής του μαρξισμού], *Марксизм и современность*, τεύχος 1-2 (31-32).

Государственный комитет СССР по статистике (1987), *Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник* [Η λαϊκή οικονομία της ΕΣΣΔ στη διάρκεια 70 ετών. Επετειακή στατιστική επετηρίδα], Μόσχα, Финансы и статистика.

Сергеев, А.А. (1990), «Пир состояться не должен!» [Το γλέντι δεν πρέπει να γίνει!], στο Β.Н. Бобков, Α.Α. Сергеев (επιμ.) (1990), *Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка*, Μόσχα, Мысль.